

Fried István

Régiók, nemzet(iség)ek a jövő Európájában

„Egy kultúra igazi bizonyítéka soha nem a bőség, amely kicsordul, a felülmúlhatatlan, melyet a lángész ajándékozik a közösségnek, hanem az átlag minősége, módja, hangja is, mellyel a nép él, tudatosít és a köznapok használatában általánosít egy szellemi magatartást.”

(Márai Sándor: Piazza Erbe. Új Idők 1939. 45. sz. 573.)

Mainapság, hogy az Európa egységesülésének (el)gondolt, vélt, minősített folyamatban oly jelentékeny lépések tettek előre, annak ellenére, hogy az 1989-es esztendőök történelmi fordulatai eredményezte eufória eléggé gyorsan múlttá lett, nemcsak ennek az egységesülésnek veszélylehetőségei kapnak olykor hangot, hanem egyre sürgetőbbnek mutatkozik a kulturális szomszédságok¹ „realitásának” vagy utópikus elképzelésének, a gazdasági és/vagy művelődési kisebb egységek (régiók) kialakulása/alakítása esélyeinek újraértelmezése; összefüggésben azzal az európai egység létrejöttékor sem megszűnő és nem elhanyagolható ténnyel, miszerint az államok nyelvileg továbbra is megosztottak maradnak; tudniillik az állampolgárok többségi részének más az anyanyelve, más a nyelvi hagyomány, más nyelvi kultúrában leli meg önazonosságát számottévó hányadát, mint egy (számra) kisebb részé. Amelyet a magyar terminológia aszerint, hogy jellemzői közül melyeket kíván az előtérbe helyezni, nevez nemzetiségnek, kisebbségnek, nemzeti kisebbségnek.² Korábbi, tetszetős, ám megvalósíthatatlannak bizonyult feltételezés, hogy ezek a kisebbségek majd hídszerepet töltenek be, ezáltal a „folyó” két partján létező államok többségi lakosságai között közvetítenek. Ezzel kapcsolatos a másik feltételezés, amely a kisebbségek „kettős kötöttségét” jelölte meg, hol megkülönböztető tulajdonságul, hol lét-meghatározottságként. Ugyanis lojális állampolgárai lennének ott, ahol számra kisebbségként élnek, de kulturális-nyelvi identitásukat sem adják föl, a nyelvi-kulturális hagyományok ápolása akképpen jellemzi magatartásukat, hogy az nem fenyegeti az állampolgári lojalitást.

Nem csak a totalitárius berendezkedésű államokban tűnt illúzióknak a kisebbségek hídszerepének érvényesíthetősége (minthogy a többség nemigen igényelte); azt ugyan minden állampolgártól megkövetelték, hogy magas szinten sajátítsa el az államnyelvet, de a többséghez tartozóktól még akkor sem kívánták meg a kisebbség nyelvénél bármily szintű megtanulását, ha hivatalnokként például a kisebbségek által lakott területekre kaptak valamilyen beosztást. A kettős kötöttség meghirdetése valójában az állam éppen időszerű politikájától, külpolitikai érdekeitől tette függővé, milyen mértékben és intenzitással élheti a kisebbségi a maga nyelvi-kulturális életét. De a kisebbségpolitikát tekintve messze nem volt (és ma sincs) minden rendben. Az Európai Unióba már régebben belépett államokban sem; hiszen a személyes, állampolgári jogok rendszerébe (eufemisztikusan szólva) nem mindenütt iktatták be a kisebbségi (kollektív) jogokat, és a kisebbségi

nyelvek-kultúrák vágyott pozitív diszkriminációja terén szintén akadnak itt-ott, sok helyütt problémák.

Nem kevésbé vitatott, és különböző diszciplínák által különféleképpen értelmezett a *régió* fogalma³; a körülhatárolási kísérletek részint terminológiai zűrzavarhoz, jobbindulatúan szólva „kavalkádhöz” vezettek, részint napi politikai szándékok szerint alakultak. Csak emlékeztetek a Közép-Európa-fogalom viszontagságaira, amelynek egy időben a Kelet-Európa-„tézis” mögé kellett szorulnia, hogy olykor átadja a helyét a Köztes-Európának (Zwischen-Europa) vagy a Zentral-Európának. Arról nem is szólva, hogy a Közép-és/vagy Kelet-Európához, Délkelet-Európához tartozás gazdaság- és politikatörténeti, irodalom- és művészettörténeti szempontú indoklása szintén az ide vonatkoztatható nézetek szórtságáról tesz tanúbizonyságot. Márpedig a 2004-ben az Európai Unióhoz csatlakozó államokban él egy pontosabban nem vagy nem eléggé elemzett elgondolás a „régiónok Európá”-járól, amelyben vagy amelyen keresztül a népek/nemzet(iség)ek megvalósíthatják egyfelől önértelmezési stratégiáikat, ahol vagy amelyen keresztül kulturális önazonosságuk értékén becslütközik meg, illetőleg ahol vagy amelyen keresztül láthatóbbá és érvényesíthetőbbé válik hozzájárulásuk a jövő Európájához. Ez a régiók Európája, másfelől nem feltétlenül és bizonyosan államok közössége, hanem mint azt a kulturális/irodalmi területen igen aktív és kiadványaival a nyelvközösségek közti közvetítés feladatát ellátó Alpok–Adria (al)régió⁴ igazolja, országrészek, egy államon belüli régiók olykor gazdasági, máskor kulturális szövetkezése, amely elsősorban a közös érdekek feltalálásán iparkodik, hogy ezt a közös érdeket képviselhesse a nagyobb társulásban. Példámnál maradva említtem meg, hogy az osztrák (azaz német nyelvű), a szlovén, a horvát és az olasz tényező egybejátszásáról van szó, csakhogy az ausztriai és a trieszti szlovének, a dél-tiroli német-ajkúak, a horvátországi olaszok, illetőleg az észak-olaszországi, Velence-Giulia tartománybeliek veszik ki részüket abból a munkából, amely az államversus nyelvközösség ellenében a nyelvi-kulturális tudatba beépíteni igyekszik a regionális tudatot is. Annál is inkább, mivel a két-és többnyelvűség és -kulturáltság legalább oly hagyományokat mondhat a magáénak, mint az egyes nemzeti-nyelvi mozgalmak története, az egynyelvűséget nemcsak a másnyelvűség keresztezi, hanem a diglosszia is, azaz az irodalmi és a tájnyelv nem mindig békés egymás mellett élése, illetőleg az irodalmi és a regionális irodalmi nyelvek funkcióváltása a társadalmi életben. Látszólag bonyolult szövevény jön létre a regionalitás érvényesülésekor (egyelőre azonban inkább egy regionális tudós köztársaság építésének lehetünk csupán tanúi), hiszen a regionális tudat oly értelemben nem nemzeti tudat, hogy egy ellen nyelvi vagy kulturális kizárólagosságot részesítene előnyben; s bár mottónak vagy jelszónak kitűnően megfelelne a Szent Ágostontól Coudenhove Calergi Pan-Európa mozgalma részére választott mondat: *In necessariis unitas – in dubiis libertas – in omnibus caritas* (ahol szükséges: egység – ahol a kétség: szabadság – mindenben tevékeny szeretet),⁵ annál nehezebb ennek a magasztos elvnek a hétköznapi tettekre váltása, hiszen részben az általam Közép-Európának, szűkítve a teret Kelet-Közép-Európának nevezett „régiónok” történelmi tapasztalata (látszólag) az etnocentrizmusnak kedvezett, mindenesetre annak virulenciáját segítette elő, kiváltképpen a XX. század két szerencsétlen békekötését követően; és ezt az etnocentrizmust a nemzetire hangszerelt, Szűcs Jenő szavával élve „nemzeti látószög”-ű tudomány is életben tartotta, sőt érvekkel szolgálta, részben a Bibó István által elemzett „zsákutcsás fejlődés” olyan nézeteket és (politikai, művész- stb.) magatartásokat tett népszerűvé, amelyek aligha engedhetnek teret egy úgynevezett regionális tudatnak. Valójában olyan történetietlen gondolkodással állunk szemben, amely a nemzeti kultúra önállóságát, el- és bezárkózottságát éppen úgy hirdeti, mint amiként a teljes gazdasági önellátásnak korunkra teljes képtelenséggé lett ideáját. Megfontolandó, hogy amikor Németh Gyula a honfoglaló magyarokról írt könyvet, *A honfoglaló magyarság*

kialakulása címet adta,⁶ és amikor Németh László egy lehetséges magyar történetírásról töprengett, akkor egy cseh–lengyel–magyar hármas egymást értelmező, együttes történelem megalkotását vélte időszerűnek.⁷ Hogy egész tágabb régiókat érintő probléma-fölvetésemet még világosabbá tegyem, a ma tudományának képviselőiként Aleida és Jan Assmant idézem:

„Ezt az etnocentrikus beállítottságot, a saját hagyomány különleges státusával kapcsolatos meggyőződést jellemzi az a feltevés is, mely szerint az időtálló kulturális horizont úgyszólván magától áll elő valamely nagy tradícióban, így tehát további magyarázatra nem szorul. Aki maga is benne áll valamely nagy tradícióban, az hajlik arra, hogy saját kulturális horizontját éppenséggel az emberiség általános történetének horizontjaként tapasztalja meg, és párhuzamok nagyvonalú elismerése ellenére a saját sorsot tételezi kötelező mértékként. Tehát nemcsak az örök jelenvalóságra utaló horizontba foglalt nagy hagyományok különleges esete csodálatra méltó, hanem az a vakság is, melynek következtében nem válik problematikusá ez a jelenség, melyet az értetlenség – úgy tűnik – éppúgy felismerhetetlenné tesz, mint a magától értetődőség, és amely csak kultúrákat átfogó összehasonlításban tárja föl különlegességét.”⁸

A regionális tudat éppen a „kulturákat átfogó összehasonlításban” mutatkozik érdekeltnek, és a „kulturális szomszédság” közreműködését igényelve segít felszínre hozni (legalábbis a tudományos kutatást és a szépirodalmat tekintve) a nemzetiségi kultúrákat, kezdve a nyelvjárásban született nyelvi műalkotásoktól a kettős és többkulturáltság létrejövését előmozdító szerveződésekig. Ez természetesen nem önmagától lehet valósággá, még csak nem is kizárólag az Európai Unióba való belépéstől függ létrejött, hanem a hagyománytörténet újraértékelésétől, az érdekek újragondolásától. Mivel az autarchiás nemzetgazdaságok pazarló, célszerűtlen és a gyakorlatban kivihetetlen volta aligha vitatott ma már, ellenben a gazdasági társulások, a határokon átfelölő, kölcsönös előnyökön alapuló szövetkezők gazdaságosnak, célszerűnek és a nemzeti érdekeket szolgálónak bizonyultak (jóval korábban például a „kishatár-forgalom” a határ mindkét oldalán élők hasznára és így az egész ország hasznára szolgált); ám míg mindenféle – leküzdendő – bizalmatlanság ellenére a gazdasági kapcsolatok erősödése előtt nincsen (jelentősebb) akadály, éppen a nemzetiségi kérdés általános megoldatlansága vet árnyékot a kulturális szomszédságra, s így gátja a regionális tudat szerveződésének is. Márai Sándor egy írásában érzékeli és érzékelteti az úgynevezett „kis népet” megosztó dilemmákat, s akár a modernitás, a nemzetállami törekvés kihívásaira adott feleletként, akár a globalizációnak nevezett trendek előretörésén érzett aggodalom jelzésének minősíthetjük Márai szavait. Így ír 1960-ban: „A nemzeti és a nemzetfeletti, a hagyományokban erőforrást kereső és a hagyományaiban fejlődésellenes maradiságot gyanító két szemlélet ütközik kis és nagy népek magatartásában. (...) A kis nép, mint egyéniség, e veszélyek elől néha a nacionalizmusba menekül, néha létezése tudatának mélyebb térfogataiba. Ilyen térfogat az irodalom, a művészet.”⁹ Ebben a felfogásban több, egymással összefogható gondolat rejtezik: a XIX. század közepe óta fölerősödött „kihívásokra” modern és antimodern válaszok egyként megfogalmazhatók. Paradox helyzet: a nacionalizmus, amely a XIX. század második felében Magyarországon centrifugális erőként működött, éppen úgy a modernitásból fakad, illetőleg azt gondolja tovább, mint a szintén a XIX. századra időszerűsödő föderációs elképzelések (amelyek osztrák, cseh, magyar vagy éppen román változatai a közép-európai zóna átszerveződését célozták). A nacionalizmust lényegében az önelvű irodalom- és történetiszemlélet látta el eszmei érveléssel, amely *mi*-re és *ti*-re egyszerűsítette le azt, ami jóval később „kulturális szomszédság” címen a nemzeti egoizmusokkal szemben, egy többszörös hovatartozás, ha úgy tetszik, egy regionális szemlélet népszerűsítésével jelezte a nacionalista elképzelések zsákutcás

(és korszerűtlenné vált) voltát. A nemzeti létharcként fölfogott regionális – kényszerű – együttlét a darwini tézis társadalmasulásával a hosszú távon egyérdekű (közép-európai, kelet-közép-európai) népek, nemzetek, államok tudatát torzította, és a valójában sosem korrek módon kezelt „nemzetiségi kérdés”-t a napi politika nézőpontjából használta ki, mindkét oldalon a kollektív fenyegetettség érzését tartósítva. Ez a fajta „modernitás” olyan nyelvi közösségeket tételezett, amelyek éppen a modernség (a technikai fejlődés, a városiasodás, a munkaerő-átcsoportosulás) hatására mutatták mind határozottabban a bomlás jeleit, és a kisközösségi tudatok visszaszorításával a centrum mindenhová elérő befolyását növelte, miként ezt a XX. század eleji „irredenta” mozgalmak az úgynevezett, olasz és német mintára szerveződő risorgimento-nacionalizmusok¹⁰ bizonyítják. Centrum és periféria viszonyában még a nyelvileg azonos, ám különféle államokban élő együttesek esetében is fordulat állt be, a nemzeti „nagyelbeszélés” a kistérségi egyediséget, ennek az egyediségnek más, szintén kis régiós egyediséggel való kapcsolatrendszerét kétségbe vonta, létezését veszélyeztette. Trieszt¹¹ az első világháború után betagolódtott a megnövekedett területű Itáliába, jelentősége lényegesen csökkent, így a XIX–XX. század fordulóján az Osztrák–Magyar Monarchiában betöltött kulturális szerepét a továbbiakban már nem töltötte be, s csupán az utóbbi néhány évtized fejleménye, hogy Trieszt egyre inkább fölfedezi a maga egykori sokkulturáltságát, értéként kezdi megélni soknyelvű múltját, s újraértékeli történeti szituációját. Hasonlót lehet tapasztalni az úgynevezett lengyel Galícia-irodalom alkotásait olvasva.¹² Az egykori koronataromány a visszaállított Lengyelország részeként jórészt elveszítette kapcsolatait Béccsel, Magyarországgal, a lengyel állam viszont szembetalálkozott a számára megoldhatatlannak bizonyuló nemzetiségi problémákkal (litván, ukrán stb. kisebbséggel). A népek börtönének meghirdetett Habsburg Birodalom iránt azonban történészek és szépírók egyre több megértést mutatnak, s a több nyelvi és kulturális hagyományú tényezőből létesült egykori Galícia-kultúra szintén az utóbbi évtizedekben született regényekben korántsem egy mintaállam igazolásaként, ellenben a regionális tudat megvalósulásaként, a többnyelvűség művelődést nevelő elgondolásaként hívta föl magára, megszűnése után több évtizeddel, a figyelmet.

Visszatérve Márai-idézetünkhöz, a kétféle hagyományértelmezés az élő kultúra nyitottsága, illetőleg önmagába zárulása kérdését hangsúlyozza, s az irodalom meg a művészet – Márai szavával élve – mint a tudat „mélyebb térfogata” nincsen ellentétben azzal, hogy mind a személyiség, mind a nemzet/nép-személyiség önmeghatározásában a dialogicitásnak, a polifóniának aligha elhanyagolható szerep kell (vagy kellene) hogy jusson. A kelet-közép-európai nemzettudatok alakulástörténetében nem csekély rész jut a tudománynak és a művészetnek, azok elsősorban XIX. századi nemzetiesülésének, a nemzeti historizmus ideálvilága és múltkonstrukciója kormeghatározó akcióinak. Márai pályája azonban amellet tanúskodik, hogy nyelvi elkötelezettségét és régiótudatát, éppen a modernitás osztrák és magyar változatainak szembesítésével, azonosképpen volt képes művé formálni, emigrációs naplóiban, főleg emigrációja első három esztendejében, a két világháború közötti Pán-Európa-elképzeléstől független európai egyesülés problémájával vívódott. Azt is mondhatnám, hogy személyes emigrációs tapasztalatai¹³ az európai (ideológiai, gazdasági, politikai) megosztottság ellenében létrehozandó Európai Unió jogosultságát igazolták, kiváltképpen a vámunió kérdésében; ám íróként az irodalmi mechanizmus feltételrendszerét is érintő problémának tüntetve föl az akkor még csak a Nyugatot magába foglaló, szorosabb szövetkezést.

Az 1989-es fordulat felgyorsította azokat a folyamatokat, amelyek azelőtt csak utópikus tervezgetésekben kaphattak hangot. Az több mint valószínűvé vált, hogy legálábbis Európán belül, immár nemigen lehet talaja a nacionáldarwinizmusnak, de az

sem felejthető, hogy a nemzetiségi (kisebbségi) kérdés méltányos kezelésétől, egyáltalán centrum és periféria kapcsolatlehetőségeinek alaposabb újraértékelésétől még messze vagyunk. S miközben a különféle minősítő jelzőkkel ellátott globalizációs folyamatok befolyásolhatók ugyan, de nem tartóztathatók föl (a környezetvédelemben és a harmadik világ gazdasági, migrációs stb. problémáinak kezelésében feltehetőleg „globális” stratégiára van–volna szükség), ugyancsak igény volna arra, hogy egyfelől a nemzeti egoizmusról való lemondás, az önmérséklet az úgynevezett „nagyhatalmak”-at is jellemezze, másfelől olyan nemzetstratégiák kidolgozása, amelyek a nemzeti, a regionális és az összeurópai tudat komplementaritásának esélyeit képesek volnának fölmérni, és ezzel igen szoros összefüggésben segítenének olyan metodológiák kidolgozásában, amelyek részint lehetővé tennék a „polifon mi” létesülését, részint a dialógusra kész személyiség- és nemzet-személyiség szintén a polifóniára nyitott kultúrájának elhelyezését mozdítaná elő egy hasonlóképpen polifon kontextusban. Hogy ennek a polifóniának jelentését világosabban érzékeljük, hasonlóképpen idézhető ide M. M. Bahtyin¹⁴ Dosztojevszkij-értelmezése: Bahtyin azt fejtegeti, hogy Dosztojevszkij regénynyelve többféleképpen is összetett és rétegzett. Egyrészt különféle szociolektusok összessége ez a nyelv, a köznapi, a teológiai, a népi, a régi stb. nyelv úgy találkozik a regényben, hogy a nyelvek megőrzik eredetük sajátosságait, de a többi, esetleg velük ellentétes történetű és irányultságú nyelvet (teológiai versus világi) nem szorítják a háttérbe, hanem a sokféleképpen szólás (szólhatás) regénynyelvvé formálódásának tanúsítványai. Másrészt a regény elbeszélője, aki nem feltétlenül azonos a szerzővel, olykor határozottan elkülönül a szerzőtől, nem omnipotens, az ő szólama csak az egyik szólama a regényben, a szereplőké hasonló jelentőségű. Innen a regény többszólamúságának, polifóniájának gondolata. Ehhez még annyit érdemes hozzátenni, hogy a regényszemléletet meghatározó felsőbb, uralkodó instancia hiányában a többfelől értékelhetőségnek jelentősége növekszik meg, a különféle nézőpontok más-más alkalomkor, más-más jelenetekben dominálhatnak, fenntartva az esélyt arra, hogy „dominanciájuk” időleges, mellettük, velük szemben, mögöttük más nézőpontok szerint is értelmezhetők az események. A hangoknak, a szólalomoknak, a nézőpontoknak ez az összjátéka nem teszi lehetővé, hogy a regény egyetlen, bármily nemesnek tetsző tézis „nagyelbeszélése” legyen, ellenben arra mód nyílik, hogy a dialogikusan fölfogott eszme megnyilatkozzék.¹⁵

A regionális tudatban (újra így írom) hasonlóképpen különféle belátások, különféle nézőpontok keresik helyüket, adott esetben a nemzeti, a regionális és az európai; ám a nemzeti nézőpont eleve érdekek és olykor egymástól eltérő megfontolások mérlegelése, nemegyszer egyeztetése során alakulhat ki, tudva azt, hogy az érdekek legalább olyan összetettek, mint Dosztojevszkij regényének szólamai. Talán következik eddigi fejtegetéseimből, hogy (a kelet-közép-európai térségnél maradva) a nemzetiségek szólamát és az egyes államok szólamát egyértékűnek és egyérdekűnek vélem; egyrészt azért, mivel a nemzetiségek szólama (elismerten-tagadva, akarva-akaratlanul) belehangzik az államokéba; s a magam részéről azokkal tartok, akik Európa valódi értékét a sokféleség egységében, azaz a sokféleség értéként történő elismerésében jelölik meg, anélkül, hogy önmagában a sokféleséget minősíteném értéként. Másrészt azért, mivel inkább arról van (volna) szó, hogy az állam, a nemzet valójában „szövevény”, létrejött, kialakult, az idők folyamán külső és belső erők kölcsönhatásának eredményeképpen módosult. Vagy miként az általam már több ízben idézett mexikói szerző, Carlos Fuentes *Áttetsző tartomány* című regényének íróhőse meggyőzően állítja, az eredetiség: alkotás, nem eredetinek születünk, hanem eredetivé leszünk.¹⁶ Továbbgondolva, a régió efféle típusú eredetiségek olyan konglomerátuma, amelyben ugyan egyetlen személyiség, nemzet-személyiség sem

marad érintetlen az új szituációban, de mindegyik hozzájárulása alakítja azt a folyamatot, amelynek során állandóan újjá-gondolódik a személyes, a nemzeti, a regionális, és amely igazi létfeltétele az európai tudatnak.

Még egyszer hangsúlyozva, a sokféleségen való szüntelen munkálkodás lehetővé teszi a más(ik), a mások nem pusztá eltűrését (tolerálását), hanem értő befogadását, más-képpen nevezve, elismerését. Az az aránytalanság, amely jelenleg egy államon belül a (számbeli) többség és a (számbeli) kisebbség viszonyát meghatározza, a regionális szerveződésben kedvezőbbé módosulhat, kiváltképpen annak belátásával, hogy egy kultúra összetettsége, a sokfelől érkezett hatásokat feldolgozó művelődés a nemzetiségi teljesítményeket a „többségi”-vel egy szinten értékeli, és önértelmezése, önmeghatározása nem tagadja szerkezetének és jellegének összetevőit. Már Európa „nyugati” felén jórészt spiritualizálódtak a határok, és ez nemcsak a munkaerő szabad áramlását hozta magával, hanem a kölcsönös értésre való hajlam növekedését is. Anélkül, hogy a nemzet-személyiségek feloldódtak volna egy európai (tudatú) közösségben. Éppen ezért azokon a területeken, ahol a többnyelvűségnek és többkulturáltságnak legalább oly erősek a hagyományai, mint Nyugaton, azaz Kelet-Közép-Európában, időszerűnek mutatkozik a számvetés a kultúra-alakulás dialogikus hagyományaival; olyan művelődéstörténeti újragondolás, amelynek fényében átértelmeződhet a hajdani kétnyelvűségből és a kettős kulturáltságból kinyerhető örökség. Ugyanis még az egykori föderációs tervek sem kínáltak biztosítékot arra, hogy a kétnyelvűség (vagy akár a kettős kulturáltság) ne lenne önmaga ellen fordítható. Hiszen a XIX. század közepére agresszív célkitűzésekkel jelentkező mozgalmak ennek a közös – kelet-közép-európai – hagyománynak fölszámolására törekedtek; s a nemzetiségi tapasztalatok (bárhonnan érkeznek, érkeztek is) arra engednek következtetni, hogy a kétnyelvűségben (és a kettős kulturáltságban) azok az aránytalanságok és veszedelmek képződtek le, amelyek a kisebbség létezési feltételeit fenyegették. A nyelvi nacionalizmust megelőző periódusokban a kultúrák összeszövődéséhez járuló kétnyelvűség és kettős kulturáltság a XIX. századra az amúgy is igényelt asszimilációhoz vezető út egyik állomásává lett. Bretter György¹⁷ a XX. századra rögzült nyelvi szituációt jellemezve, előbb azt fejtegeti, miszerint „...minden ember több nyelven beszél. Anyanyelvét (...) legalább két alapvető jelentésrendszerben használja. Az első a partikuláris szféra: szerves kisközösségekben, ahol általános életnyilvánulásait valósítja meg, azt a nyelvet beszéli, amelyet az emberi nem fejlődése alakított ki. Második a társadalmi szféra: azokban a közösségekben, amelyekben alkalmazkodásának formáit valósítja meg, azt a nyelvet beszéli, amelyet helyesnek vél.” A nemzetiségi személyiség élete során azonban csak bizonyos helyzetekben és bizonyos körben élhet anyanyelvével, a Bretter által társadalmi szférának nevezett helyzetekben, ha úgy tetszik, karrierépítése során az állam nyelvén kell megszólalnia. Bretter György megfogalmazásában: „A nemzetiség az esetek többségében, társadalmi érintkezéseiben a többségi nyelvet használja, ezért a két jelentés többnyire más nyelvhez kapcsolódik.”¹⁸ S ha ehhez hozzászámítjuk a teljes iskolarendszer kiépítése előtt tornyosuló akadályokat, akkor a kétnyelvűség és kettős kulturáltság ambiguitásáról lehet töprengenünk. Mert egyfelől valóban gazdagodás a két nyelvi rendszerben való gondolkodás, és feltehetően nem vitatható, mily előnnyel és haszonnal járhat több nyelvi kultúra beható ismerete, másfelől az anyanyelv rétegnyelvvé, a partikularitás nyelvivé degradálása nem pusztán az államnyelvet emeli a presztízsnyelv rangjára, s így a nemzetiségi anyanyelv alacsonyabb rendűségét sugallja, hanem társadalmi átrendeződéssel jár(hat), hiszen az emberi élet szempontjából fontos pályákon nyelvi féllaldalasságot hoz létre, így az orvosi, a mérnöki stb. szakszókincset az államnyelven kell elsajátítania a nemzetiségének, ha hazájában felsőbb iskolai tanulmányokat akar folytatni. Ez a fajta kétnyelvűség osztja meg a (kisebbségi) személyiség létét egy esetleges szűkebb

családira és egy valószínű hivatalira-társadalmira, s a két nyelv szembesülésekor többnyire a családi körben használatos szegényedik vagy szorul vissza. Megfigyelhető, hogy a kétnyelvűség vegyes nyelvűségbe válthat át, mikor is a beszélő egyik nyelvnek sincsen tökéletesen birtokában, s jobbik esetben tükörszavakkal, tükörkifejezésekkel él, rosszabb esetben a beszélő éppen azt tanúsítja, hogy nincs meg az a nyelvi kompetenciája, amely legalább egy nyelv helyes használatához szükséges volna. Félreértések elkerülése végett, a nyelvi nacionalizmusok előtti periódusok kétnyelvűsége, kettős kulturáltsága nem ebbe az irányba mutatott, mint ahogy a XVIII. században a hungarus, a bohemus és a polonus nem kizárólag a magyar, a cseh és a lengyel anyanyelvűeket nevezte meg, hanem mindazokat, akik a történeti Magyar-, Cseh- és Lengyelország területén éltek, s a nemzethez tartozásnak nem nyelvi feltételei voltak.¹⁹ Am aligha volna helyes idilli együttélési formákat emlegetni, miként az Osztrák–Magyar Monarchia nosztalgizáló megjelenítése sem lehet alapja a regionális tudatot és kiegyenlítődedést célzó erőfeszítéseknek. Az azonban a (nemzeti) kultúrák jobb és rétegzettebb ismeretét segítené elő, ha egyfelől az említett régebbi periódusok kulturális folyamatait a multikulturalitás nézőpontjából tudnánk szemlélni (s nem a nemzeti kizárólagosságokéból), másfelől az Osztrák–Magyar Monarchia olyan törekvései erőteljesebb hangsúlyt kapnának, amelyek szintén e multikulturalitás lehetőségeit tartalmazták.²⁰ S ha kultúrán nemcsak a szellemi, hanem az anyagi kultúrát is értjük, akkor még inkább a művelődési javak természetes cseréjére lehetünk figyelmesek. De például, ha az Osztrák–Magyar Monarchiának korszerű, bár a XX. század elejére (nemcsak Franz Kafkától tudhatóan) túlbürokratizált ügyintézési rendszerére gondolunk, az ésszerűen megtervezett vasúthálózatra (márpedig a közlekedés fejlődését már Goethe úgy értékelte, mint népek és kultúrák egymáshoz közeledésének/közelítésének lehetőségét), s hogy konkrét példára hivatkozzam, ha Kállay Benjámint Boszniával-Hercegovinával kapcsolatos tartományszervezési működésére utalok, nem lehet nem érdekelni annak igyekezetét, hogy egy soknyelvű, sokkultúrájú Birodalom kormányzása kísérli meg az érdekek egyeztetését, méghozzá az érdekegyeztetések számára meglehetősen kedvezőtlen periódusban.

Ezen a ponton már csak a tanulságok kedvéért említem meg a XIX. század egyik nagy illúzióját, amely az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc idején is jellemző volt sok gondolkodóra: a soknyelvű, sokkultúrájú ország akkor szervezhető meg méltányosan – hitték –, ha úgy részesül az egyén az állampolgári jogokban, hogy (esetleg) közössége tagjaként (viszont) nem részesül a kollektív jogokban. Az egyéni és a kollektív jogok konfrontálódása aztán (szinte napjainkig) végigkísérte Kelet-Közép-Európa történetét, oly megszakításokkal, hogy meghatározott közösségektől olykor megtagadták a személyiségi jogokat is. A két világháborút követő migráció igen lényeges átrendeződést eredményezett, bizonyos közösségek felszámolódtak, bizonyos kultúrák olyan veszteségeket szenvedtek, hogy mára megszűntek létezni. Az egykori Szepes megye cipszereire, Erdély szászaira, a Bánát és a Bácska „svábjaira”, valamint a galíciai zsidóságra ugyanúgy lehet gondolni, az elhagyott temetők, a romba dőlt templomok, zsinagógák, a gazdátlan lett települések némaságukkal beszélnek el a XX. század botránykrónikáját, de Szlovákia, Románia és az egykori Jugoszlávia magyar lakosságának történetében a följebb említetthez hasonló párhuzamosságok mutathatók ki.²¹ Mindezt tanulságképpen hasznos számon tartani, korántsem azért, hogy az Európai Unióban folytatódjék a sérelmi politizálás. Éppen ellenkezőleg: a múltértelmezések egymáshoz közelítése vihet közelebb a már többször emlegetett regionális tudat fokozatos kialakulásához. Megint Trieszt esetét említem: a Triesztre emlékezők²² kiemelik a gondolkodásukat meghatározó élményt, a trieszti kikötő a világgal tartott kapcsolatot. Maga mögött tudott egy Birodalmat, amelynek tekintélyét köszönhette, három nagy nyelv (és nyelvi kultúra) kapott ott-

hont a városban, az olasz, a német és a szláv (a szlovén), de megtalálták számításukat az ideköltöző görögök, örmények és magyarok is; Triesztet közvetlenül meg lehetett vasúton közelíteni Bécsből, amelynek kultúrája idesugárzott, találkozott az itt honos olasz és szláv „elemmel”, hogy a ma is élő „triesztiséget” formálja meg. Mindehhez természetesen a történelem tapasztalatai is formálták: a trieszti olasz nacionalizmus csak hitte, hogy célba ér az első világháború után. Kulturális felvirágzása az itáliai illúziókkal való leszámolás után következett be. Ehhez hasonló példával szolgál az újabb osztrák irodalom, amelynek már legnagyobbjainál tudatosult, hogy sajátossága a centrum és periféria kultúrájának kontaminációja.²³ Az osztrák nagyhatalmi és Habsburg-ábrándoktól való megszabadulás ráirányította a modernség osztrák íróinak és jó néhány gondolkodójának figyelmét az egykori együttélés antinómiáira és örökségére. Az osztrák irodalom arra a sokkulturáltságú századfordulós osztrák–magyar–szláv–olasz kultúrára épít, amely különféle tudományágakban, így a pszichoanalízisben, a nyelvfilozófiában, a művészetekben (a zenében, a festészetben, de az irodalomban is) – Európa közepén – az anyanyelvi kultúrák irányait összefogni, magasabb szinten szintetizálni volt képes. Olykor azzal, hogy diagnosztizálta az egyetemessé mélyülő válságot, olykor azzal, hogy a nyelvértelemzés új útjait járta, olykor azzal (s ezt látjuk Bartók, Schönberg és Janáček művészetében), hogy az elhasználdott formák és kifejezésmódok helyébe korszerű – adott esetben zenei – alakzatokat igényelt. Egészében pedig egy Monarchia-koiné szerveződését tette lehetővé (például Krúdy Gyula, Franz Kafka, majd Bruno Schulz vagy Franz Theodor Csokor írásművészetében).

Ennek a Monarchia-koinének felejtése/felejtése kiiktatta a hagyománytörténelemből a multikulturalitás továbbgondolható örökségét; így a Közép-Európa-felejtés ellen szavukat fölemelő cseh, lengyel és magyar értelmiségiek a polgári gondolkodásmód és értékkepzetek mellett mindenekelőtt a regionális tudat létesítése mellett törtek lándzsát, hiszen azon keresztül történhet meg a visszacsatolás ahhoz az Európához, amelytől erőszakkal elszakították. Faludy György egy sokat idézett versében azt hányta „egy helytartó” szemére: „Egy országot toltál át Ázsiába.” A Közép-Európa-gondolat feltámasztása, restaurálásának lehetősége és a politikai realitás jó darabig nem találkozhatott; s amikor a „visegrádi hármak”, illetőleg „négyek” előtt lehetőség nyílt volna a szorosabb együttműködésre, amely nem a nemzetek feletti Közép-Európát, Kelet-Közép-Európát célozta volna meg, hanem a regionalitásból adódó esélyek próbáját, akkor különféle, nemegyszer napi politikai indíttatásokból valójában egy akár példaszerűvé fejlődhető közép-európai szövetkezés lekerült a napirendről. S így arra sem nyílt alkalom, hogy e történelmi múltra építhető régió a nemzetiségi kérdés méltányosabb megközelítésével kísérletezzék. S míg a közép-európai összefogás története legalább 1335-ig, a visegrádi királytalálkozóig vezethető vissza, s ilyen szempontból a Jagello-királyok története is újragondolható lenne, a romantikában megfogalmazódó nemzeti önmeghatározások, messianizmusok, küldetésstudatok a nemzet-személyiség túldimenzionálásához vezettek, és gyanút ébresztettek még az egyérdekű szomszédos népek, nemzetek, az együttlakó nemzetiségek iránt (is). A Palacký megfogalmazta cseh történet értelme eszerint a csehek és németek örök küzdelme lenne, valamint annak ébren tartása, miszerint a magyar honfoglalás a szlávok számára elemi csapás, mivel szétválasztotta egymástól a nyugati és a déli szlávokat. A lengyel és a magyar demokratikus messianizmus a XIX. század közepén kivívta ugyan Európa elismerését (Mickiewicz és Petőfi európai népszerűségének rejtélye is valahol itt keresendő), ám az idők múltával éppen demokratikus jellegét igyekezett elfelejteni, s ott mondott csődöt (az önértelmező cseh elképzelésekkel együtt), ahol merészen kellett volna szakítania a nemzeti sztereotípiákkal, illetőleg a nemzeti egoizmussal: a nemzetiségi kérdés kezelésében. A már említett föderációs elképzelések a XIX. század közepétől a területi-uralmi problémákba ütköztek, a Monarchia átalakítását

célzó kezdeményezések nem voltak képesek áttörni a nemzeti ellenállásokon (sem a Monarchia trializmussá átszervezése, sem a horvát–magyar kiegyezés újratárgyalása, sem a szlovák, a magyarországi román és a szerb igények megfontolása nem történt meg). Hiába volt az Osztrák–Magyar Monarchia jogállam, hiába adtak teret a jelentősebb városok a különféle nyelvi kultúráknak, és hiába akadtak olyan politikusok-gondolkodók, akik a nemzetiségi kérdés méltányos rendezését sürgették, a kelet-közép-európai népek a maguk nemzetállamában akartak élni; hogy aztán az első világháborút követő európai újrendezés ismét soknyelvű, sokkultúrájú országokat hozzon létre, amelyekben még kevesebb hajlandóság mutatkozott a nemzetiségi kérdés följebb említett méltányos megoldására. Mindennek eredményét a közeli múlt prezentálta, Csehszlovákia és Jugoszlávia szétesésével, a második világháború után Lengyelország területi változásaival.

Nem állíthatom, hogy ezek a fölvázolt történeti tapasztalatok a közép-európai közvéleményeket a regionalitás jelentőségének fölismerésével gazdagították. Jóllehet az Alpok–Adria (ismétlem: a leginkább tudományos) együttműködés nem szorítkozik a közös, összeszövődő irodalmi, művészeti, nyelvi múlt kutatására és közös értelmezésére, annál jelentékenyebbnek mondható az előrelépés: olyan közös gondolkodás vezet a projektum résztvevőit, amelynek során a nemzeti-nyelvi hagyományokban létező pluralitást más pluralitásokhoz viszonyítják, és egy, a Monarchia-koinéhoz hasonló jelenség(csoport) fölismerésére és befogadására készítenek elő. Nagyjában-egészében ekképpen körvonalazható az a kulturális szomszédság, amelynek népszerűsítésén ez a vállalkozás munkálkodik. Kitérőképpen említtem meg, hogy az eddig zártnak mondható diszciplínák is részben az összehasonlító irodalomtudomány, részben a vele sok tekintetben rokonítható kultúráköziség irányában nyitnak. Az *interkulturelle Germanistik* néven ismert tudományos program egyfelől Goethe világirodalom-téziseihez nyúlt vissza, másfelől tudomásul vette a német tudománytörténet tanulságait, részint azt, hogy Herdertől kezdve a német gondolkodás integrálta a más nyelvi kultúrákat, illetőleg integráldott más nyelvi kultúrákba, részint azt, hogy a germanisztikában számottevő a szerepe az irodalomközi együttes értelmezésének (hiszen Németország, Svájc, Ausztria és általában Közép-Európa német nyelvű irodalma közös és eltérő jellegzetességekkel rendelkezik, ezek konfrontálása szükséges, nem a különbözőségek mellőzése), részint annak tudatosítása történik, hogy milyen közvetítő feladatra vállalkozott a német művelődés a XVIII–XIX. században. Így az interkulturális germanisztika hol egyes irodalmi tájakat (Literaturlandschaft) elemez ezekből a szempontokból, régióként vagy szubrégióként fölfogva, hol a német nyelvű, de nem német(országi, ausztriai stb.) tudatú szerzők életművét föltárva vagy német népcsoportok kultúráját vizsgálva (a bánáti svábokat, Gottschee valaha volt világát stb.) a német tájnyelvi és a német irodalmi nyelvi hagyományokból fakadó teljesítményeken túl a regionális sajátosságok bemutatására törekszik.²⁴ Az ilyen kutatás jelentősége nem önmagában rejtezik, innen lehet „nemzetiségi” vagy „kisebbségi” problémákra következtetni, de kultúrák összeszövődésére is, amelyek többnyire a régiótudatban válhatnak gyümölcsözővé, valamint a multikulturalitás alakváltozataiban mutathatók föl: s e hármas feladatmegjelölés nemcsak a tudományos gondolkodást módosíthatja, hanem olyan magatartásformákat rajzolhat föl (és népszerűsíthet), amelyek az alakuló régiókban egyre kevésbé nélkülözhetők.

Persze, kérdés, mennyire képesek, kívánnak élni az Európai Unió népei, nemzetei a régióalakítások lehetőségével; az Európai Unió új tagjai miként helyezkednek el a közösségben; miféle érdekérvényesítési eszközöket tartanak célszerűeknek, és miképpen képzelik el érdekeik képviselését? Egyáltalában: szükségesnek érzik-e, hogy a „nagy közösségen” belül kisebb közösségek tagjaiként is funkcionáljanak? A nagy szövetségben belül milyen jellegű kisebb szövetkezéseket szorgalmaznak? S az önérdékből vál-

lalt gazdasági kapcsolódásokon túl mennyire érzik annak fontosságát, hogy szellemi termékekkel is jelen legyenek a szűkebb és tágabb világban? Továbbá: a kétnyelvűség (amely nem feltétlenül kettős kulturáltság) csupán annyit jelentene, hogy az anyanyelv mellett (úgy-ahogy) angolul is megtanul az Unióba belépő nemzet polgára? Csak remélni lehet, hogy nem (vagy nem csak)...

Mindezek a kérdések kapcsolatosak az önmeghatározások újraértelmezésével, a politikai és gazdasági csatlakozás tényén túl fölvetődő mentalitásbeli és a szellemi területet érintő problémákkal, amelyek széles körű megvitatása aligha takarítható meg. Talán hasznosíthatónak bizonyulhat az a tudás, amely az egykori soknyelvű-sokféle tudatú, mégis (regionális) egységet alkotó birodalom hagyománytörténeiből kiolvasható (volna), és talán a magyarországi és a magyar nemzetiségtörténeti tapasztalatok átgondolása, immár egy más helyzetben történő értelmezése nem csupán a mindig szükséges nemzeti önismeretet látja el tanulságokkal, hanem a szűkebb és a tágabb környezet számára is fölvetet megvitatandó kérdéseket. Hogy a szomszédos országokkal sokrétű gazdasági kapcsolatok alakíthatók ki, s a kisebb gazdasági régiós együttműködés kölcsönös haszonnal jár, eddig sem nagyon vitatták. Ugyanakkor a szellemi közeledés sürgetése szintén számtalanszor került napirendre, anélkül, hogy néhány kivételtől eltekintve, tartósabban megvalósult volna. Márpedig a regionális együttműködés eredményesebbé tehető, ha mind az anyagi, mind a szellemi kultúra részesül benne, s a regionális tudat révén a gyanakvás és az előítéletek helyébe kölcsönös bizalom lép, amely nem a múlt vélt vagy valós sérelmeit hánytorgatja föl, hanem a szükséges tanulságok levonásával a (tetszik, nem tetszik) közös jövőn munkálkodik.

A századfordulón a polifon személyiség otthontalanságáról beszélt az a Gustav Mahler, akinek élete és tevékenysége a cseh, a magyar és az ausztriai „világ” között oszlott meg: „Ich bin dreifach heimatlos: als Böhme unter den Österreichern, als Österreicher unter den Deutschen und als Jude in der ganzen Welt.” (Háromszorosan vagyok hazátlan, mint cseh az osztrákok között, mint osztrák a németek között, és mint zsidó az egész világon.)²⁵ Márai Sándor 1950-ben Itáliából olykor „haza”-gondolt, ekképpen: „Nem bírom elképzelni, hogy még valamikor otthon éljek. A legjobb, ami történhet, hogy néha látogatóba hazamegyek. És, ha nagy szerencsém van, otthon halok meg. De »élni« már nem tudok otthon, mert az otthon egy műveltség volt és ez a műveltség menthetetlenül elpusztult.”²⁶ S hogy ennek a műveltségnek mily számottévvő volt az osztrák összetevője, mily mértékben épített egy regionális, a Monarchia-kultúrára, s ez miképpen jelentkezik oly Márai-művekben, mint például *A gyertyák csonkig égnek*, arra itt csak egy utalásra telik. Viszont e naplóbejegyzés előtt, ugyancsak 1950-ben az az európai (tudatú) polgár szólal meg, aki ugyan 1947-es útirajzát *Európa elrablása* címmel adta ki, de akinek élete végére még az Egyesült Államokkal, választott új otthonával is sikerült megkötnie a maga különbékéjét.

„A másik otthon, a haza, a nyelv hiányzik... de Európában nem érzem magam »emigránsnak«. Európában éppen úgy »otthon« érzem magam, mint Magyarországon, a baseli utcáknak éppen úgy megörülök, mint a Fortuna utcának örülnék a Várban, a nápolyi kikötő éppen olyan otthonos számomra, mint a leányfalusi kikötő... Európa mégis haza, otthon. – Amerikában már emigráns lennék, ez bizonyos.”²⁷

Az Európai Unióba való magyar belépés előestéjén mindenkin múlik, otthonná tudja-e a maga számára tenni Európát, ki tudja-e alakítani határoktól független kisebb és nagyobb baráti köreit, képes-e hangot adni a benne készülődő sokszólamúságnak; tudja-e nyitottan fogadni a távoli és közeli üzeneteket, s tud-e üzenni közelre és távolra? Rálel-e azokra a nyelvekre, amelyeken szólni képes? Olyan lesz-e beszéde, hogy dialógusra hív; dialógusképes lesz-e?

Az európaiságra nevelődés igényli, hogy mindenki a maga autentikus nyelvén szólaljon meg, a személy, a nemzetiség, a nemzet. A párbeszéd igénye és lehetősége felszabadító erővel bírhat, és esélyt kínál arra, hogy személy, nemzetiség, nemzet egy nagyobb és egy maga választotta, szervezte kisebb közösségben a saját életét élje. S akkor oldódhat föl a Gustav Mahler körvonalazta „európai” magány, és akkor igazolódhat az az Európa-haza, amelyről Márai Sándor inkább írt, mintsem hogy benne élhetett.

Szeged–Budapest, 2003 júliusában

Jegyzetek

- 1 Vö. erről: Kulturelle Nachbarschaft. Zur Konjunktur eines Begriffes. Hg. von Gerhard Koffler, Jacques Le Rider und Johann Strutz. Klagenfurt-Wien-Ljubljana-Sarajevo 2002.
- 2 A Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja *Regio* címmel ad ki folyóiratot, az alcím egyben tárgymegjelölés: Kisebbség, Politika, Társadalom. A 2003/1. számában Szabó Máté három angol nyelvű kötetet ismertet. Az új regionalizmus koncepciója az Európai Unióval foglalkozó elemzésekben összefoglaló címmel. A Lucidus Kiadó folyóirata a *Kisebbségkutatás*, amely a nemzeti tudat, nemzeti és etnikai folyamatok, nemzeti és nemzetiségi irodalmak stb. tárgykörből közöl cikkeket és ismertetéseket.
- 3 Erről bővebben *Kelet- és Közép-Európa között*. Budapest 1987, Ostmitteleuropäische Studien. Szeged 1994, East-Central European Literary Studies. Szeged 1997 könyveimben írok.
- 4 Vö. 1. sz. jegyzetben i. m., továbbá: Vergleichende Wissenschaften. Interdisziplinarität und Interkulturalität in den Komparatistiken. Hg. von Peter V. Zima unter Mitarbeit von Reinhard Kacianka und Johann Strutz. Tübingen 2000.; Identität und Nachbarschaft. Die Vielfalt der Alpen-Adria Länder. Hg. von Manfred Prisching. Wien-Köln-Graz 1994; Peter V. Zima: Komparatistik. Unter Mitwirkung von Johann Strutz. Tübingen 1992.; A multikulturalitásra emlékezéshez más terület besorolásával vö. még: Krakau. Dialog mit der Tradition. Hg. von Emil Brix und Zbigniew Baran. Wien 1991.; Józef Wittlin: Mein Lemberg. Aus dem Polnischen von Klaus Staemmler, Frankfurt am Main 1994.
- 5 Richard Coudenhove-Kalergi: *Eine Idee erobert Europa. Meine Lebenserinnerungen*. Wien–München–Basel 1958.
- 6 Budapest 1930. 6.: „Hogy (...) a magyarság ősi alakulását megérthessük, először foglalkoznunk kell a török népek alakulásaival általában; azután majd az itt nyert eredmények és a rendelkezésre álló anyag alapján foglalkozni fogunk az ősi török–magyar viszony és a magyarság kialakulásának kérdéseivel.”
- 7 Németh László: *Sorskérdések*. S. a. r. Grezsa Ferenc. Budapest 1989. 290–291., 294., 530–531.; a „közép-európai államszövetség”-ről: 322–323. Vö. tőlem: *Németh László Közép-Európája*. In: *Irodalomtörténetek Kelet-Közép-Európában*. Budapest 1999. 82–99.
- 8 Aleida Assmann–Jan Assmann: *Kánon és cenzúra*. Ford. V. Horváth Károly. In: *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Szerk. Rohonyi Zoltán. Budapest 2001. 89.
- 9 Márai Sándor Szőnyi Istvánra emlékezett a Szabad Európa Rádióban. Az emlékezés szövegét közli: Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai-levelek, emlékek*. Szerk. Hafner Zoltán. Budapest 2000. 14.
- 10 Peter Alter: *Nationalismus*. Frankfurt am Main 1985. 33–39.
- 11 E kérdésről vázlatosan vö. tőlem: „*A Dél Danzigja*” (A csodálatosan szép, de neurotikus Trieszt-ről). *Limes* 2002. 6: 35–43., a jegyzetekben a további szakirodalom.
- 12 Europa erlesen. Galizien. Hg. von Stefan Simonek – Alois Woldan. Klagenfurt/Celovec 1998. Vö. még: Alois Woldan: *Der Österreich-Mythos in der polnischen Literatur*. Wien–Köln–Weimar 1996.

- 13 Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt* 1949. Toronto 1999. 17–18., 220.
- 14 Mihail Bahtyin: *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford. Könczöl Csaba, Horváth Géza, Szőke Katalin. Budapest 2001.
- 15 Egy irodalmi európai közösség programját vázolja föl Lojze Wieser az általa kiadott Europa erlesen sorozat „Ante scriptum”-jában. Vö. Zagreb. Hg. von Marijana Erstic. Klagenfurt 2001. 5–6.: „A nyelv messzebbre hatol, mint a kéz, mondta régebben Karl Dedicius. Messzebbre hatol az aggodalmaskodásnál, minden határnál és behatároltságnál, nincs szüksége népszavazásra, a népek megkérdezésére az európai bővítés ügyében, mivel az irodalom nyelvében régóta kifejeződőtt individuális univerzalitás és univerzális individualitás már megvalósította a bővítést, s az aggályokkal szembeszegezte a másság képeinek erejét, és a maga módján a maga számára feloldotta ezeket az aggályokat.”
- 16 Vö. tőlem: „... az eredetiség alkotás” (*Nemzetképek – nemzet-torzképek Kelet-Közép-Európában*). In: „Honnan jövőnk? Mík vagyunk? Hová megyünk?” *Ezredvégi kérdések a Tiszatájban*. Szerk. Olasz Sándor. Szeged 2000 167–175.
- 17 Bretter György: *Hipotézis a nemzedékek kettős nyelvééről*. In: *Uő: Itt és mást*. Bukarest 1979. 344.
- 18 Uo.
- 19 Vö. tőlem: *A közép-európai szöveguniverzum*. Budapest 2002.
- 20 Wien als Magnet? Schriftsteller aus Ost-, Ostmittel- und Südosteuropa über die Stadt. Hg. von Gertraud Marinelli-König-Nina Pavlova Wien 1996.; Stefan Simonek: *Distanzierte Nähe. Die slavische Moderne der Donaumonarchie und die Wiener Moderne*. Bern-Berlin etc. 2002.
- 21 Európa kihalt, kihalófélben lévő népeiről vö.: Karl-Markus Gauss: *Die sterbenden Europäer*. München 2002. A könyv ismertetése tőlem: *A haldokló (halódó) európaiak*. Forrás 2003. 1: 50–63.
- 22 Vö. 11. sz. jegyzetben i. h.
- 23 Vö. tőlem részletesebben: *Centrum és periféria az osztrák irodalomban*. In: *Írók, művek, irányok. Kalandozások a világ irodalmainak labirintusában*. Szeged 2002. 124–134.
- 24 Szép példája ennek az alábbi kötet: *Die Bukovina. Studien zu einer versunkenen Literaturlandschaft*. Hg. von Dietmar Goltschnigg – Anton Schwob. Tübingen 1990.
- 25 Idézi Michael Worbs: *Nervenkunst. Literatur und Psychoanalyse in Wien der Jahrhundertwende*. Frankfurt am Main 1983.20.
- 26 Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt* 1950. 51–52. Toronto 2001. 85.
- 27 Uo. 37. – E tanulmány befejezése után jutott el hozzám a ljubljanoi *Nova Revija* című folyóirat 2003-as „Európa”-száma. Az Európa-toposztól a politikai Európa és a kultúra viszonyán át nagy hangsúllyal az európai szláv problémáig, illetőleg egy szláv Európa kérdéséig a dolgozatoméhoz több hasonló kérdésfelvetésre bukkantam. A szlovén esszék reménykedést, várakozást és némi rezignációt tartalmazó fejtegetései az Európa-diskurzus új aspektusát (is) reprezentálják.